

בין ברכה לתפילה: לתולדות תפילת העמידה

מאת

דוד הנשקה

בעיית יסוד במבנה תפילת העמידה של ימות החול היא חטיבתה השלישית: בראש העמידה באה פתיחה בשלוש ברכות שבת, בעקבותיה – חטיבת בקשות שנחתמת בברכת 'שומע תפילה', ולבסוף אמורה לעמוד חטיבת סיום שתבטא חיתום ופְּרִדָּה. אך בפועל רק הברכה האמצעית בחטיבת הסיום, ברכת הודאה, ממלאת ציפייה זו. הן הברכה הראשונה של חלק זה, ברכת העבודה, והן הברכה האחרונה, ברכת השלום, הן ברכות בקשה מובהקות, באופן שעצם מבנה העמידה מאבד את משמעו.

במאמר זה מוצע פתרון לבעיה זו היוצא מן העמידה הקדומה שבידינו, היא עמידת שבע הברכות של שבת ומועדים, שמתועדת בתוספתא בהרכבה זה מימי הבית. חטיבתה האחרונה של עמידה זו מתוארת במשנה: 'עבודה והודאה וברכת כהנים'. מכאן יש להסיק שהברכה האחרונה של העמידה הראשונית לא הייתה כלל ברכת השלום, שאכן מתועדת רק בספרות האמוראים ואילך, אלא ברכת כהנים היא שחתמה את העמידה. לתפילה היה אפוא מבנה דיאלוגי: תחילה בירכו המתפללים את ה' ושטחו לפניו בקשותיהם, ותפילתם הסתיימה, כראוי לה, בברכת הודאה; במענה על כך הם התברכו מה' באמצעות הכהנים. דבר זה מלמד כי עיצובה הראשון של העמידה נועד לתפילת הציבור ולא עבור היחיד, שהרי ברכת כהנים נוהגת רק בציבור. אך הואיל וביבנה נתקנה חובת תפילה יום-יומית הן לציבור והן ליחיד, פעמיים או שלוש פעמים ביום, נוצר צורך בברכת השלום כתחליף לברכת כהנים: בערבית אין כלל חזרת הש"ץ, ואף במנחה הוכרע שברכת כהנים אינה נוהגת; ברכת השלום – הארוגה מלשונותיה של ברכת כהנים – נתקנה אפוא לסיום העמידה כל אימת שברכת כהנים אינה מתקיימת. אך הואיל וברכה זו נשתגרה כסיום העמידה – אצל היחידים לעולם, ואצל הציבור כל אימת שאין הכהנים מברכים – היא נתפסה לבסוף כחלק בלתי נפרד מן העמידה.

סיומה המקורי של העמידה בברכת הודאה מתועד במכילתא לדברים, וניכר היטב גם כיום: הפריעה נוהגת בראש העמידה ובברכת הודאה, מפני שברכת הודאה היא הסיום. גם מודים דרבנן, שבו הציבור משתתף עם שליח הציבור בכריעה ובאמירה, מסתבר אף הוא בשל היותה של ברכה זו סיום העמידה; וכך בהלכות נוספות.

מתוך כך מתברר שעמידת ימי החול אכן עמדה במקורה על שמונה עשרה ברכות, אף על פי שלכאורה תשע עשרה הן: גרעינה היסודי של ברכת המינים ראשוני בעמידה, ואף ברכות ירושלים ודוד נחשבו מתחילה כשתי ברכות נבדלות, כפי שכבר נתברר במחקר, והרי אפוא תשע עשרה תחת שמונה עשרה. אך הואיל וברכת השלום לא הייתה חלק ממרקמה המקורי של

העמידה, נמצא שאכן שמונה עשרה ברכות הן, שלאחריהן באה ברכת כוהנים. רק משנתפסה אף ברכת השלום כחלק אינטגרלי בעמידה, הוצרכו בארץ ישראל לאחד את ברכות דוד וירושלים כדי להותיר את מתכונת השמונה עשרה; ואילו בבבל הוסברה ברכת המינים כתוספת מאוחרת. העמדת סיומה של העמידה על ברכת הודאה וברכת כוהנים מלמדת שאכן אין כאן ברכות בקשה: חטיבת הבקשות נסתיימה ב'שומע תפילה'. ואולם בכך לא נפתר עניינה של ברכת עבודה: הואיל ומדובר בברכת בקשה מובהקת, מקומה הראוי יחד עם ברכות ירושלים ודוד, קודם 'שומע תפילה'; מקומה שבידינו טעון אפוא הסבר. מתוך בירור המטבעות השונים של ברכת עבודה נסתבר שהמטבע המקורי ביקש לא על חידוש העבודה והחזרת השכינה לציון, אף לא על ריצוי התפילה; בקשת הברכה הייתה על ריצוי העבודה והתמדתה, והחתימה הייתה: 'שאותך לבדך ביראה נעבוד' – כל זאת על רקע קיומם של המקדש והעבודה בו. נמצא כי מיקומה של ברכת עבודה מלמד על תפיסת מייסדי העמידה באשר ליחס בין תפילה לעבודה, ויש לעמוד על טיבו של יחס זה.

להבהרת הדבר נזקק המחבר להגדיר מה בין תפילה לברכה: ברכה לסוגיה לעולם משמשת תגובה על אירוע, חוויה או מעשה וליווי להם; ברכה הנאמרת בלא אותה עילה אינה אלא ברכה לבטלה. לעומת זאת תפילת העמידה אינה נאמרת בתגובה על דבר: שלוש פעמים ביום על האדם להעמיד עצמו לפני בוראו, בלא כל עילה מזמנת. אמת שזמני היום השונים בונים את מסגרתן של התפילות, אך עובדה מכרעת היא שאין לשינויי הזמנים הללו כל ביטוי בגוף התפילה. נמצא שחילופי הזמנים אינם עילת התפילה אלא רק זמני חיובה. ברם נראה שניתוק זה של התפילה מכל עילה שמחוצה לה נכון רק מן החורבן ואילך; נראה שבזמן ייסודה של העמידה היא נתפסה מעין ברכה: התפילה לא נאמרה כשהיא לעצמה, כי עילתה המזמנת הייתה קרבן התמיד, של שחר ושל בין הערביים.

וכך יש לתאר את הדברים: מגוון מקורות מימי הבית מעידים על קיומן של תפילות – במקדש ומחוצה לו – בזמן הקרבת הקרבנות. ונראה שמרקע זה נתפתחה העמידה: כאן נקבעה לראשונה מסגרת מעוצבת של תפילת הציבור אף מחוץ למקדש, אבל העילה המזמנת הייתה עבודת המקדש, ועל כן נקבעו התפילות לפי זמני הקרבנות. התפילה הייתה דומה אפוא במקצת לברכות כוהן גדול לאחר קריאתו בתורה ביום הכיפורים או לברכות המלך לאחר קריאתו בתורה במעמד הקהל: המקדש ועבודתו היו העילה שזימנה ברכות אלה, ועל כן אי אפשר היה להן בלא ברכת עבודה; עם זאת מסגרת הברכות נתפרשה על נושאים שונים וכללה מגוון ברכות. לפנינו אפוא חוליית ביניים בין תפילה לברכה: אין זו תפילה העומדת ברשות עצמה, בלא לשמש תגובה על גורם שמחוצה לה וליווי לו; אך אין כאן גם ברכה סטנדרטית, שכל תוכנה משועבד לאותו גורם חיצוני. הגורם החיצוני הוא העילה המזמנת, ומתוך כך נבנתה מסגרת עצמאית של רצף ברכות. הוא הדין מעתה בתפילת העמידה, אף שניתקה בה הזיקה הגאוגרפית למקדש: מסגרת התפילה רחבה ונושאה מגוונים, אך הואיל ועבודת המקדש הייתה הגורם המזמן את התפילה, לא היה

אפשר לה להסתיים בלא העמדת התפילה על עילתה, על עבודת המקדש. זהו אפוא פשר מיקומה של ברכת העבודה מחוץ למסגרת בקשותיה של העמידה: אין היא חלק מן התפילה עצמה, אלא תגובה על העילה שזימנה את התפילה וליווי לה, והעילה הייתה עבודת הקרבנות. לאחר החורבן כבר לא נעקרה ברכת עבודה ממקומה המקורי; תחילה הפכה לתפילה על חידוש העבודה, ולאחר מכן, בנוסחה הבבלי – ניתוספה בה תפילה על ריצוי התפילה, הנתפסת כעין קרבן. אלא שמיקומה במסגרת התפילה מסגיר את שורשה ומבהיר את תפיסת היסוד של מייסדי העמידה באשר למסגרת המושגית שמתוכה נוסדה.